

3. ŠÍŘE OVLIVNĚNÍ OSOBNOSTI PŮSOBENÍM SOCIÁLNÍCH SOUVISLOSTÍ ŽIVOTA

Sociální souvislosti života ovlivňují osobnost v širokém spektru jejích charakteristik a projevů. Postupně v dalších kapitolách této knihy budeme přinašet různorodé doklady na podporu tohoto tvrzení. Zde se omezíme na to, jak sociální souvislosti na jedné straně působí na tělesnost, zdraví a celkovou kondici člověka; a na straně druhé jak ovlivňují oblast, o které někdy hovoříme jako o jeho vyšší, tzv. duchovní úrovni – tedy jeho „já“.

3.1 TĚLO A TVAROVÁNÍ TĚLA

Sociální souvislosti života působí na náš vztah k tělu a přes něj i na tělesný stav. Na druhé straně, prožívání těla nás často vede k hledání a podněcování reakcí ze strany sociálního okolí – vyhlížíme obdiv a chceme si jej vynutit, hledáme pomoc v nemoci aj. Sociální okolí nás přímo či nepřímo stimuluje, abychom o své tělo pečovali, případně je utvářeli do určité obdoby za určitým účelem.

Příklad č. 9 Sociálně podmíněné poruchy životosprávy

Snad v každé kultuře existuje představa o ideálu tělesné krásy, resp. o tom, jak bychom jako muž či žena, jako příslušník určité sociální vrstvy, jako člověk určitého věku a postavení, jako člen určitého seskupení lidí měli tělesně vypadat. Někdy jsou tyto ideály a představy vyhroceny až do té míry, že se stávají pro jedince ústředním životním problémem, dokonce jej mohou ohrožovat na životě.

*Aktuálním dokladem toho je v naší civilizaci rozšířený problém **mentální anorexie** (viz např. Vágnerová, 1999, s. 230–234). Tento pojem bychom mohli přeložit jako psychicky navozené nechutenství: jídlo samo o sobě není ani odpuzivé, ani neochutné, ale jedinec má k němu odpor prostě proto, že má odpor k jakémukoliv jídlu. Jak tomu rozumět?*

1) *Jedinec už v dětském věku učinil významnou formativní zkušenost, jejímž působení trvale podléhá. A sice zkušenost, že jídlo pomáhá překonávat zátěže: úzkost, samotu, nudu, pocity provinění, strach z toho, co přijde, zahanbení. Počátky bývají už ve vztahu matky a dítěte v kojeneckém věku. Některé matky reagují na jakékoliv projevy nelibosti svého dítěte tím, že mu dávají jíst. Při tom je zpravidla berou do náruče, něžně oslovují, hladí – ale vždy také krmí. V dítěti se upevňuje spojitost dobrého rozpoložení s jídlem. Uklidňující význam jídla a jezení se postupně generalizuje na zvládnutí širokého spektra stresujících událostí a depresivních rozpoložení ve škole, v zaměstnání, v manželských krizích, při nejtrůznějších starostech, v situacích náročného rozhodování. Stručně shrnuto: jídlo a jezení se stávají univerzálním klíčem k lepšímu rozpoložení.*

2) *V naší kultuře se bohatě rozvinula strategicky propracovaná orientace lidí na gastronomické požitky s cílem vyvolávat chuť bez ohledu na hlad a činit téma jídla a jezení jedním z dominantních témat osobních i společenských. A tak jako jedni podléhají ideálu hubené krásy, tak jiní podléhají lákadlům jídla, která ještě neokusili, která je zajímavě připravovat, kterými se lze pochlubit, při kterých lze trávit příjemné chvíle. Celá jedna větev potravinářství je na tomto založena a ličí nejvýrazněji reklamní pastí. Podléhání pak, je-li překročena určitá míra, je kompenzováno dietou, ale po zhubnutí opět propuká bulimická touha. Dochází ke střídání bulimických a dietálních, případně anorektických fází.*

Bulimie a mentální anorexie jsou v naší době častými, psycho-sociogenně vyvolanými poruchami příjmu potravy. Giddens (2001, s. 138) uvádí, že „vážné problémy s přijímáním potravy dnes ve svém životě prodělá asi 20 % britských žen. Ještě vyšší procento zažívá období občasně bulimie. 60 % třináctiletých dívek má už zkušenosti s držením diety; u osmáctiletých stoupá tento počet na více než 80 %“. Je jasné, že by bylo omylem podlehnout zdání, že problémy tohoto typu jsou jen osobní záležitosti postižených jednotlivců. Hlubší rozbor těchto jevů nás musí přesvědčit, že jde o charakteristicky sociálněpsychologický problém naší doby. Problém, vyvolaný působením určitých sociálních souvislostí života a zpracovaný psychikou lidí, kteří jsou mu vystaveni a nedokážou jej adekvátně zvládat, protože působení uvedených souvislostí je nad jejich síly. A opět podle Giddense – „vezmeme-li v úvahu nejen život ohrožující formy mentální anorexie, ale také posedlost dietami a trápení se nad tím, jak vypadáme, můžeme poruchy související s jídlem považovat za součást života milionů lidí ve všech průmyslových zemích“.

Podle Krívohlavého (2001, s. 215) „například mezi vysokoškoláčky se až 70 % děvčat snaží určitým systémem (regulací příjmu potravy, cvičením apod.) řídit svou váhu. Je tomu tak, i když 50 % z nich není obeznáchaných. Množství studentů mužského pohlaví, kteří by chtěli zhubnout, se polybuje jen kolem 20 %“.

Určitý vzhled se stává žádoucí do té míry, že nabývá pro jedince klíčového významu: vyvolá obdiv u druhého pohlaví, otevře klíč k úspěchu, naplní ideál, o jaký usiluje. Aktuální je to zejména v pubescenci a adolescenci. Tento ideál prezentují vzory, ke kterým se dotyční lidé upínají (filmové krásky, úspěšné modelky, televizní moderátory, akční hrdinové, zpěváci, sportovci). Od nich se odvozují hračky pro děti (viz např. barbie), oblečení či podbízíve prezentovaná reklama. Jedinci, kteří strategiím tohoto ovlivňování podléhají, očekávají (více či méně podvědomě) od svého vzhledového přípodobného tomu-že ideálu splnění svých tužeb. Podle toho usměrňují svoji celkovou vzhledovou stylizaci. Nespokojenost se sebou, se svým životem, s hrozcí fází budoucnosti je kompenzována maximalizací úsilí vyjit svým vzhledem z této pocitové mizérie do lákavých životních perspektiv; připodobňování se vzorům je zástupnou realizací vytoženého způsobu životního naplnění. V tom je např. základ kultu hubené, úspěšné a obdivované krásy. Ukazuje se ale, že žádné omračující úspěchy zhubnutím dosaženy nejsou; důraz se přesouvá ne na hubenost, ale hubnutí jako cestu k ideálu. Nárok na sebe sama, ubírající se tímto směrem, se stává nučnou posedlostí, která dotyčného jedince posléze ovládá, zotročuje si jej.

Mentální anorexie je nepochybně nemocí, dokonce nemocí velice vážnou, která může ohrozit na životě. Jedinec se do té míry omezuje v jídle, že tělu se nedostává nutných živin, dokonce v té míře, že může zemřít. Je to ovšem zvláštní druh nemocí – patří do kategorie nemocí **psycho-sociogenních**. Psychogenní je v tom smyslu, že její bezprostřední příčina tkví v psychice; v daném případě se odvozuje od určité představy (tedy není vyvolána infekcí, růstovou poruchou, fyziologickou či anatómičnou deformací...). Tou představou je, že držení přísné a stále se zpřísňující diety vyřeší mé základní životní problémy, které jímak přesahují mé síly a znehodnocují můj život: když jsem tlustá (byť to bylo jen podle subjektivního pocitu), mařím šanci, že najdu toho pravého, že udělám dojem, že budu tím, kým musím být, abych byla se sebou sama spokojená. Sociogenní je tato nemoc proto, že uvedená představa je v jedinci navozena sociálně – určitou sdílenou hodnotou těla určitého vzhledu; tato hodnota je různými prostředky uplatňována, je záležitostí nejenom individuální psychiky, ale sdíleného postoje lidí určitého okruhu, do kterého jedinec přináleží a se kterým se konfrontuje. Samozřejmě že uvedeně pochody probíhají zcela či z větší části nevědoměle (viz s. 38).

Mentální anorexie se začala vyskytovat ve větší míře zhruba před čtyřiceti lety, kdy se mění pojetí ženské přitažlivosti. Plnější a zaoblené tělesné tvary, které byly považovány do té doby za měřítko půvabu, jsou určujícími módními vzory odmítány.

Namísto toho se prosazuje s mimořádnou asertivitou kult hubené krásy. Proti mentální anorexii, jako její opak, bývá uváděna **mentální bulimie** (Vágnerová, 1999, s. 234–236). Ta spočívá v chorobném přejídání, jehož následkem je nadměrná tloušťka, způsobující také bezpočet zdravotních, psychologických a sociálních problémů. Sklon k bulimii může mít genetické příčiny, ale v mnoha případech i zde hrají roli faktory psychosociální. Mohou být dvojího druhu:

Problémy s mentální anorexií a dietálními praktikami, kterým jsme věnovali pozornost, postihují jak vidno hlavně mladé ženy a dívky. To ale neznamená, že muži jsou od problémů kultu těla osvobozeni. U nich se můžeme setkat – byť ne v té míře – s nekontrolovanou potřebou „posilování“, vytváření svalů, kulturistickým tvarováním těla.

V posledních letech se setkáváme stále více se snahami, taktéž sociálně navozenými, vtisknout tělu neodstranitelnou pečeť přínaléžitosti k určité věkové skupině či subkultuře, vyznávající určité představy o souměřitelnosti a zaměřenosti života. Charakteristickým výrazem toho jsou např. tetování a piercing.

Jiným projevem silicích trendů nepřijímat tělo, jaké je, ale vtiskovat mu podobu podle svého rozhodnutí, je rozmach zkrášlovací chirurgie, profese vizážistů apod.

3.2 ZDRAVÍ A NEMOC

Podle Kebzy se na vznik, vývoji a léčení nemocí uplatňují tři hlavní činitelé, tvořící pospolu tzv. etiologickou triádu (tzn. trojici činitelů onemocnění).

Jsou to:

- 1) specifický původce nemocí (např. infekce, nachlazení, zhoubné bujení);
- 2) jedinec se svými individuálními charakteristikami (genetickými, fyziologickými, psychologickými, imunologickými);
- 3) činitel vnějšího prostředí, včetně vlivů sociálních.

„V současné době převažujícího multikauzálního přístupu ke vzniku a rozvoji nemocí se již většinou, zvláště u tzv. civilizačních či chronických neinfekčních onemocnění nehledají jednotlivé potenciální příčiny nemocí, ale vyhledávají se spíše relevantní rizikové faktory. Každá nemoc bývá způsobena více okolnostmi a její vznik může být ovlivněn řadou různých faktorů zdravotního stavu, včetně sociálních charakteristik.“ (Kebza, 2001, s. 22)

Existují zajímavé příklady, poukazující na podmíněnost vzniku a vývoje nemocí výrazným působením psycho-sociogenních faktorů, o kterých už byla řeč v předchozí subkapitole. Zvláště pak výzkumy kulturních antropologů přicházejí se zjištěními, která jsou pro nás překvapující.

Příklad č. 10 Sociokulturní ovlivnění chápání nemocí, léčení a postojů ke smrti

Již v první polovině 20. století se těmito otázkami zabýval americký kulturní antropolog W. B. Cannon. V roce 1942 publikoval studii o účinku tzv. rituálu woodoo na tělesně-duševní stav domorodců, kteří jsou vůči tomuto rituálu zvyšně vnímaví,

nedisponují vůči němu obranným, kritickým odstupem (podle Aronson, Wilson, Akert, 2004, s. 530). Z této studie pochází dva následující příklady:

Domorodá žena z Nového Zélandu snědla zcela běžné ovoce, načež se dověděla, že pochází z daru určeného náčelníkovi, a tudíž zakázaného všem ostatním členům kmene. Zděšena se zhroutila, její stav se nadále prudce zhoršoval a následujícího dne zemřela.

Podobně se stalo členovi afrického kmene, kterému přítel připravil chutný pokrm na oslavu setkání. Po roce se dovídá, že pokrm byl připraven z divoké slepice, jejíž pořízení je v dané kmenové kultuře přísně zakázáno. Muž reaguje traumatem, kterému do dvaceti čtyř hodin podléhá.

Zajímavý je také popis pojetí nemocí a smrti u kmene Kaliai, žijícího na Papua-Nové Guinei. Příslušníci kmene přičítají nemoc a smrt bezvýhradně nějakému závažnému morálnímu pochybení pacienta (někomu ublížil, něco žádoucího opomenul, na někom se prohřešil), anebo praktikám jeho nepřátel (ať už lidí, nebo duchů), kterým se znelibil. Záchrana tedy není v diagnostikování tělesných potíží a hledání léků, ale zkoumání, v čem je pochybení a jak je odčinit (jak se smířit a jak získat odpuštění), resp. jak přemoci (fyzicky zničit, magickými praktikami oslabit) nepřítel. Nepomáhá tedy lékař, ale šaman. Pacient se řídí dle jeho jasnovidné rady. Konkrétně to znamená, že v osamocení jednak provádí rituály, které mají odstranit příčinu jeho stavu, ale současně se také připravuje na „dobrou smrt“. Ta není koncem všeho, ale přechodem do jiného stavu, v němž má umírající svou – byť jinou než dosud – podobu, kde je zaměstnán povinnostmi, kterými nějak navazuje na svůj dosavadní život. Stává se ochráncem zájmů své kmenové pospolitosti. Práva na „dobrou smrt“ mj. znamená, že za pomoci svých příbuzných vyrovnává své závazky, usmířuje ty, s nimiž je ve sváru. Příbuzní, za pomoci šamana, pátrají po osobě „nepřítele“ a po způsobech, jak čelit jeho úkorným praktikám.

Uvedené příklady můžeme pochopitelně podrobit neúvěře a kriticky přezkoumávat, co na tom je. Naši nedůvěru vzbuzuje, že jde o údaje týkající se vskutku nám málo známých kultur a že je těžké se přesvědčit, jaké všechny faktory hrály či nehrály roli. Existují ale i případy nám daleko bližší a také velice působivé.

Uvedu jeden, který se týká jedince široce známého a „osřte sledovaného“ jako celebrita značné popularity. Je jím přední světový sportovec, opakovaný vítěz nejžádanějšího cyklistického etapového závodu L. Armstrong. Už jako známý špičkový závodník onemocněl ve svých 22 letech rakovinou varlat. Když se nemoc zjistila, byla již v tak pokročilém stadiu, že šance na přežití byla hodnocena jen jako tříprocentní. Metastázy postihly břišní oblast, plíce a mozek. V prakticky beznadějném stavu podstoupil Armstrong operaci mozku a náročnou chemoterapeutickou léčbu. Ve své autobiografii píše, že ke své nemoci a léčbě přistoupil jako k výzvě poradit si a zvítězit. Právě, že čím více o tom, co se mu

- 4) *Pacientky čtvrté skupiny propadly beznaději: trpně a s rostoucí depresí sledovaly předpokládané zhoršování svého stavu, bez jakéhokoliv zájmu o cokoliv.*
 - 5) *A konečně pacientky páté skupiny se vyznačovaly atakami panické úzkosti a strachu, který je zcela ovládl, a všemu připisovaly děsivý význam.*
- Během patnácti let sledování zemřelo z prvních dvou skupin toliko 35 % pacientek, oproti 76 % z ostatních tří. Podobná zjištění získali i další autoři zkoumající pacientky s jinými vážnými diagnózami.*

Rovněž se prokázalo, že vážné nemocní pacienti se častěji vyléčí, nebo dále žijí, dostává-li se jim sociální opory. Myslí se tím zájem druhých lidí o ně a jejich léčení, provázený vctičením, častou přítomností, sympatií apod. (viz též Kebza 2001, s. 27n.). Z výzkumů podobného typu jsou také vyvozovány strategie boje s nemocí, včetně uplatňování hledisek sociální psychologie (Křivohlavý 2002, s. 32n., s. 39n., s. 96–103).

Uvedené příklady nám dobře dokládají fakt, že nemoc není zdaleka jenom nějakým odchýlením tělesných orgánů a jejich funkcí od optima/normy, ale že je také stavem osobnosti a důsledkem sociálních souvislostí jejího života. To, jaký názor na svou nemoc, její léčbu, prognózu a smysluplnost vlastního úsilí si daný konkrétní člověk tvoří, vesměs závisí na názorech a vírách sdílených v jeho sociálním okolí; na celkovém klimatu vzájemného soužití; na životní orientaci skupiny, k níž bytostně přináležejí, a přesvědčivosti jejich názorů. A to se zase promítá větší či menší měrou do vývoje jeho nemoci. V tomto smyslu je nemoc také sociálně podmíněným fenoménem.

3.3 POHLAVÍ A GENDER

Z hlediska sociální psychologie je závažnou dimenzí osobnosti to, že jsme mužem či ženou; tento banální fakt pozůstává z celé řady problémů, jejichž zkoumání a řešení patří mezi nejnaléhavější témata naší doby. Promítají se i do školy a měla by zaměstňávat také pedagogy. Klíčem ke vstupu do problémové povahy tohoto tématu je rozlišení pohlaví a genderu. (Viz např. Oakleyová, 2000; Fafejta, 2004.)

Rozumět slovu pohlaví nám nedělá potíže: pohlavím označujeme přítomnost mužských či ženských chromozomů, tvořících genetický základ anatomicko-fyziologicky odlišného tělesného vývoje muže či ženy. Vyjádřením toho je:

- 1) *vnitřní pohlavní ústrojí, jehož základ tvoří pohlavní žlázy – vaječníky u žen a varlata u mužů – produkující pohlavní hormony, určující široké spektrum vzhledových i psychologických charakteristik jedince;*

stalo, přemýšlel, tím více paralel spatřoval mezi rakovinou a namáhavým cyklistickým závodem, v němž se rozhodl zvítězit. Obojímu bylo společné obrovské psychologické vypětí – maximální vynaložení vůle; soubor s časem, který nemilosrdně odměňuje kvalitu výkonu v jednotlivých etapách a kontrolních úsecích etap; podrobenost testům a napjaté očekávání jejich výsledků coby ortelu. Podstatný rozdíl byl ale v tom, že v případě nemocí se musel mnohem lépe a usilovněji soustředit než v jakémkoliv cyklistickém závodě. S vynaložením pacientových sil šla ruka v ruce i podpůrná semknutost rodiny a přátel, posilující jej v přesvědčení o vybojovatelnosti tohoto „závodu“. Zdravotní stav se jako zážrakem zlepšil do té míry, že tři roky po propuknutí nemoci Armstrong započal opět s tréninkem a dokonce opakovaně v Tour de France zvítězil.

Jak tento pozoruhodný příběh se šťastným koncem vysvětlit? Nabízí se několik variant. Například působení zcela jedinečných fyzických dispozic reagovat na prodělanou nemoc a léčebné postupy; šťastná shoda okolností, jejichž předito je obtížné rozplést, ale které v úhrnu vytváří málo pravděpodobnou, nicméně ne zcela vyloučitelnou možnost; mobilizace pacientova úsilí, obrovská aktivizace potenciálů opětovně docílit zdraví – tedy činitelé psychičtí, podpiraní solidarizací/oporou okolí.

Jak tomu bylo doopravdy, který z těchto či dalších činitelů sebral rozhodující roli, lze v daném případě těžko zodpovědět. Chybí nám nesporné průkazné údaje. Současná sociální psychologie však shromažďuje experimentální údaje, které nám dnes mohou pomoci alespoň částečně zpřesnit vliv psycho-sociogenních faktorů zvládnání nemoci. Tímto směrem byl orientován Greerův výzkum, publikovaný v roce 1991 (viz Bee, 1997, s. 521–523).

Příklad č. 11 Vliv postojů a sociální opory na průběh rakovinového onemocnění

V Greerově výzkumu byly dlouhodobě sledovány pacientky, u nichž byla diagnostikována obdobně pokročilá rakovina prsu, s obdobně nepříznivou prognózou dalšího vývoje onemocnění. Po chirurgickém zákroku navazujícím na provedenou diagnózu byly pacientky hloubkově interviewovány a rozděleny do pěti skupin:

- 1) *Pacientky v první skupině odmítaly uvěřit, že diagnóza je vážná, a byly nezlomně přesvědčeny, že provedená operace byla jenom preventivním zásahem.*
- 2) *Pacientky ve druhé skupině, tzv. bojovnice, přijaly vážnost diagnózy, ale reagovaly neutuchajícím úsilím dovědět se o šancích léčby jejich nemoci co nejdříve; získávat další a další údaje o vyléčených případech; mobilizovat vlastní síly všemi možnými prostředky, hledat další cesty naděje na vyléčení, jeho reálnou šanci braly naprosto vážně.*
- 3) *Třetí skupina zahrnovala pacientky přijímající svou nemoc jako rámu osudu. Smířily se s diagnózou jako rozsudkem, na kterém nelze nic měnit, a vyvodily z toho závěr, že jediné, co zbývá, je žít tak, jak to jde, a pokud možno se těšit ze dnů, které ještě zbývají.*

- 2) vnější pohlavní ústrojí;
- 3) přítomnost druhotných pohlavních znaků.

Podle pohlaví jsme muži či ženami. Současná sociální psychologie a sociologie si ovšem všimají skutečnosti, že chování a prožívání, postavení a průběh života muže či ženy není správné úzce, automaticky spojovat s jejich biologickým pohlavím, jako by to byl samozřejmý důsledek jejich mužské či ženské přirozenosti. A nejen že to není správné, mnohdy je to dokonce nespravedlivé, poněvadž přechází v diskriminaci.

Víme například, s jakými obtížemi se prosazovalo právo žen na vzdělání. Vstup žen na univerzitní studia byl výsledkem mnohaletých a dramatických bojů, s bezpočtem tragických zauzlení – vyžadoval odvalu a znamenal rizika. Stála vůči němu předpojatost, opírající se o argumentování ženskou versus mužskou přirozeností. Vládo přesvědčení, že ženě její přirozenost velí, aby rodila děti, vytvářela jim domov, pečovala o domácnost, byla oddána svému muži a sloužila mu jako hlavě rodiny. Pro vyšší vzdělání není žena svou přirozeností disponována, vzdělávací úsilí nemůže zvládnout; pokud by se mu přesto hodlala věnovat, oslabí tím svůj organizmus a odchýlí se od své pohlavní předurčenosti. Stane se sebestřednou, což ohrozí rodinu a děti, vnese rozklad do základní instituce společnosti, kterou je právě rodina.

Evidujeme, že v řadě muslimských států, tradicionalisticky orientovaných, v podstatě tento názor přetrvává a práva žen jsou drasticky omezoována. Žena nejen nemůže studovat, ale ani vycházet z domu za zaměstnáním, nemůže odhalit tvář či řídit auto, poněvadž toto vše je proti přirozenosti, a ve svých důsledcích tudíž zvrácené a přináší zhoubu.

Tyto postoje ostatně vstupují militantními islámskými komunitami i do Evropy. Nedávno byl v Holandsku zavražděn vlivný filmový režisér a důsledný představitel liberální kultury van Gogh, a to také proto, že na postavení ženy v muslimském konzervativním prostředí upozorňoval. Vrah nepocíťoval lítost – cítil se být povolán k ochraně přirozeného stavu věcí, třeba i za cenu svého mučednictví.

Z předchozích úvah můžeme vyvodit závěr, že je třeba odlišit:

- čím jsme **geneticky, anatomicko-fyziologicky určeni** jako lidé mužského či ženského pohlaví, jako muži či ženy;
- jak jsme jakožto muži a ženy **určeni genderově**, tedy životem v poměrech/souvislostech našeho sociokulturního prostředí (náboženstvím, tradicí a zvyklostmi, očekáváními, předsudky, socializací – viz II. část knihy, výchovnými praktickými). Výsledkem našeho genderového určení jsou naše femininní a maskulinní vlastnosti.

Termínem gender tedy označujeme výsledek toho, co se s člověkem daného pohlaví stane působením sociokulturních vlivů: jak se rozvine, jakých femininních či maskulinních vlastností nabude, jak se bude v životě orientovat, jaké možnosti se budou před ním otevírat či uzavírat.

Určité náznaky genderového projevu pohlaví můžeme zaznamenat již u primátů. Přiblíží nám to následující příklad, převzatý z knihy M. Fafejty.

Příklad č. 12 Sociální ovlivnění vzniku mirumilovného chování v tlupě pavianů

Samcům keňských pavianů je běžně připisována vysoká agresivita jako přírodní důsledek jejich samčí hormonální skladby. Biologové R. Sapolsky a L. Share sledovali tlupu, v níž došlo k hromadnému úhynu nejagresivnějších samců, kteří si opatřovali potravu ze smetišť, kam se dostalo infikované hovězí maso. Přežili jen mirumilovní členové tlupy, poněvadž ti agresivní jim v přístupu na smetišť zabráňovali. Celá tlupa se v důsledku této události stala mirumilovnou. Výzkumníci očekávali, že tato změna skončí, až do tlupy přibudou samci, přecházející z tlupy do tlupy, jak je to jejich běžným zvykem. Nic takového se však nestalo. „Noví samci byli mirumilovnou skupinou pacifikováni a přijali její způsob života. Rozbor krve samců zjistil velmi nízkou hladinu stresových hormonů. Tak se ukázalo, že vyhlášená přirozená agresivita samců pavianů může být společenským tlakem tlumena. A to nejen na úrovni sociálních projevů, ale i na hormonální úrovni – sociálně je ovlivněno biologické chování organismu (tj. chemické reakce, které v něm probíhají).“ (Fafejta, 2004, s. 26).

Uplatňování genderového hlediska nás dovádí k závěru, že i tam, kde je očividně diskriminující traktování pohlaví na základě předsudečného chápání přirozenosti indistancně, mohou diskriminační mechanismy nicméně přetrvávat. Svědčí o tom následující údaj (viz Seebauer, Helus, 2002; The position of czech women in the society of the 1990th in the spectrum of research, 1999):

- V Evropě existuje větší pravděpodobnost, že nezaměstnanost postihne ženu než muže, a to v průměru o 3 %.
- Platy žen jsou obecně zřetelně nižší než platy mužů, ovšem s rozdíly mezi jednotlivými evropskými státy. Nejmenší rozdíl je v Dánsku, kde ženy pobíraly v 90. letech 20. století 84 % platu svých mužských kolegů; naopak ve Velké Británii to bylo jen 67 %. Česko je zhruba uprostřed – platy žen činí u nás 73 % platů mužů.

- Zajímavé je zde ale porovnání mužů a žen různého stupně vzdělání. Například vysokoškolačky u nás pobírají jen 68 % příjmu mužů – to odpovídá platu mužů středoškolačků. Absolventky postgraduálního studia však stejně vzdělané muže dohání – mají 82 % jejich platu.
 - V Česku ženy, více než je průměr zemí Evropské unie, zaostávají v obsazování vyšších pozic v managementu. Zde je poměr 9,1:3,7 ve prospěch mužů. Nepříznivý je i poměr zastoupení mužů a žen v politice.
 - Pokud jde o péči o domácí domácnost, pak ta u nás spočívá výlučně na bedrech samotné ženy ze 63 %. Názory mužů i žen se výrazně neliší. Od uvedených průměrné hodnoty ale evidujeme značné odchylky.
- I když je obtížné tyto nálezy korektně interpretovat, je nicméně třeba se ptát, zda a v jaké míře jsou za nimi skryté formy genderově podmíněného znevýhodnění. Zajímavé poznatky, které mohou při hledání odpovědi ledacos napovědět, přináší následující výzkum z prostředí školy.

Příklad č. 13 Genderově odlišné chování učitelů/učitelky k žákům/žákyním

D. Spenderová (1985) věnovala ve svém výzkumu pozornost fenoménu sexismu v chování učitelů/učitelky vůči chlapcům a dívkám v koedukovaných třídách.

Termínem sexismus je označováno chování, kterým se jedinec nadřazeného postavení (učitel, vedoucí) obrací k druhému člověku v podřízeném postavení (žák/student, zaměstnanec, klient) tak, že vnáší do vzájemného styku zřetel pohlaví; a to nefunkčním, nevhodným/netaktním, diskriminujícím způsobem. Slabší partner interakce se v důsledku podřízeného postavení nemůže bránit a nastolit vztah korektní věcnosti či taktní rovnosti, čehož silnější partner interakce využívá, resp. zneužívá. Zpravidla častěji a s povážlivějšími důsledky zaznamenáváme sexismus v chování mužů vůči ženám než naopak. Sexismus mává široké spektrum projevů: od nenápadných, třeba i jen mimoděčných a neuvědomovaných náznaků, až po záměrně vyživovanou a ponižující dotěrnost.

V širším významu toho slova můžeme sexismus zaznamenávat i v chování žen vůči ženám, jmenovitě učitelce vůči žákyním. Například pokud tyto učitelky jednájí s dívkami/žákyněmi jinak než s chlapci/žáky tak, že to má nepříznivé důsledky pro jedno či druhé pohlaví. A právě tímto směrem je orientován výzkum Spenderové. Jejím hlavním zjištěním je, že v koedukovaných třídách věnují pedagogové (ve výrazně většině jsou to učitelky) výrazně menší pozornost dívkám než chlapcům: poměr je 1/3 oproti 2/3 času. Dokonce i tehdy, když si učitelky tuto nerovnost uvědomí a snaží se ji korigovat, vyrovnání je vesměs jen částečné a dočasné – po určité době je zmíněná nerovnost spontánně a mimoděčně znovu obnovena. Tomu odpovídá i genderový pocit v žácích: „V sexisticky orientované společnosti se

chlapci domnívají, že je spravedlivé, když se jim dostává více pozornosti a mimoděk si více pozornosti také nárokují. Když se jim jí dostává méně (případně i „jenom“ stejně jako dívkám), nabývají dojmu, že jsou diskriminováni.“ (Spenderová, 1985, s. 95)

Výzkum Spenderové podnítil další obdobná sledování upřesňující její nálezy. Horsikemper (1990, s. 98) konstatuje, že rozdílů nejsou jen v množství věnované pozornosti, ale také v jejím směřování. Zatímco u dívek je pozitivní pozornost (pochvala) orientována spíše na sociální čtosti (příle, zdvořilost, poslušnost, upravenost, pěkné vyjadřování), u chlapců jsou v popředí zájmu učitelky výkonové orientované aktivity, tendence prosadit se a dominovat. A to i v případě, že se neprojevují jednoznačně pozitivně. Učitelky u chlapců víceméně tolerují nekázeň, hlučnost a výbojnost s tím, že jsou to přece zárodky mužských vlastností, napomáhajících sebeprosazení v konkurenci, která je doménou mužů a zde má své přirozené počátky. Chlapci jsou tak přímo i nepřímo posilováni ve výkonové orientaci, dívky v poslušné podřízenosti. Chlapcům je tolerována i drzost v kombinaci se schopností a výkonností, dívky ale mají být vždy zdvořile komunikativní a milé. (Horsikemper, s. 103). Dochází tak k podvojnému standardu posuzování chlapců a dívek, což může mít a zpravidla také mává důsledky pro formování femininních oproti maskulinním vlastnostem žáků/žákyně, s trvalými důsledky pro vývoj osobnosti.

3.4 JÁSKÁ DIMENZE OSOBNOSTI

Jedním z nejvýznamnějších znaků člověka (a možno se oprávněně ptát, není-li to jeho nejvýznamnější znak vůbec) je, že existuje jako „já“, že jest „já“. S tím neodlučitelně souvisí, že obrací pozornost sám k sobě, zajímá se o sebe sama. Jádrem vztahu člověka k sobě samému je, že:

- chce vědět, kým je a jaký je – jde mu o sebepojjetí;
- chce dosahovat cílů, které dávají jeho životu smysl, chce se stát sám sebou – jde mu o seberealizaci, resp. o aktualizaci pravého já.

A tento zájem člověka o sebe sama není pouhou obdobou sebezáchovného pudu vyžití a neprojevuje se jenom v sebezapozování, jako je úspěch, kariéra, bohatství a tím související všemožné požitky. Dobře známe případy, kdy s já, sebezpojetím a seberealizací souvisí i sledování cílů, v nichž nejde primárně o požitky a sebezapozování za každou cenu, ale o tzv. vyšší hodnoty, kterým se určití jedinci staví do služeb i za cenu osobních útrap, dokonce i za cenu vlastního života.

3.4.1 Sebepojetí

Pohlédnout na sebe sama, zabývat se svým vlastním já, realizovat se – to všichni dobře známe. Co je ale na tomto tématu sociálněpsychologického?

Na první pohled je obrat k našemu já obratem do nitra a intimity zaměstnávání se sebou samým. Zevrubnější, analytický pohled ovšem ukazuje, že to je jenom jedna stránka věci. Psychologické výzkumy prokazují, že naše já je také vpředeno do mezilidských vztahů, že k sobě samým prociatáme až životem mezi lidmi tím, že jsme vystaveni jejich nárokům, že se s nimi srovnáváme, že se s nimi ztotožňujeme, že se vůči nim vymezujeme, že se jimi necháme inspirovat. V tomto smyslu je pak naše já také skutečností sociální povahy.

Jeden z klasiků psychologické vědy, W. James (1842–1910), to vyjádřil slovy, že takovému sociální já nemáme jenom jedno, ale máme jich tolik, kolik je lidí, se kterými se známe a s nimiž si na sebe navzájem vytváříme nějaký názor a zaujímáme nějaký postoj. Novější významný sociolog Goffman (1969) dokonce zastiává názor, že naše já je vlastně něčím jako množinou více či méně odlišných masek, které jsme si na základě zkušeností s lidmi vytvořili a které jsme se naučili si nasazovat či snímat podle toho, v jaké sociální situaci se nacházíme a co v ní chceme dosáhnout. Hledat nějaké já jednotící, resp. nějaké jáské jádro osobnosti, není tedy podle tohoto autora zase až tak důležitý problém.

Do jaké míry budeme tento zajiště krajní názor akceptovat? Nebo lépe, jak to tedy je s naším já? Odpověď nám pomůže zformulovat jednak pohled na vznik sebepojětí a za druhé pohled na jeho skladbu. Spolu s tím si také ujasníme, co je na tomto tématu natolik důležitého, že mu vymezujeme jednu z kapitol této knihy, a jaké inspirace může odtud čerpat učitel pro svou práci s žáky.

Sebepojětí souvisí samotným svým vznikem se sociálním začleněním osobnosti. Základem je, že z reagování druhých lidí na to, jak se jedinec chová, jaký je a jaký by měl být, se tento jedinec učí **být sám sobě objektem** – přistupovat k sobě samému obdobně tomu, jak k němu přistupují druzí. A v další fázi svého vývoje, kdy už má více zkušeností se svým vlastním reagováním na druhé lidi, včetně zkušenosti, jak jim lze oponovat a korigovat je, začíná **jednat sám vůči sobě podle schématu svého vlastního jednání s druhými lidmi**.

Toto vše nás dovádí k důležitému zjištění, že nejenom okolní svět nám v jeho významu zprostředkovávají druzí lidé tím, že nás učí věci a události kolem nás chápat tak, jak mají být chápány – tedy skrze jejich interpretaci. Zprostředkování jsme i my sami sobě: **prostřednictvím pohledu druhých lidí na nás si ujasňujeme, kým jsme, jací jsme a co dokážeme**. Původně – jakožto osobnosti – existujeme v interakci a teprve druhotně, odvozeně, v sobě samotných.

S tím dále souvisí i obecnější závěr, že vždycky se rodíme do nějakých sociálních útvarů, interakčních sítí, skladby sociálních rolí, které je třeba vykonávat. Sociální

skutečnost nás tedy vždy předchází a náš vstup do ní znamená, že ona se do nás vtiskne, bude se v nás nějak reprodukovat. A tato reprodukce sociální skutečnosti v nás znamená i konstituování nás samotných jakožto osobnosti, jakožto „já“.

Tento společenský kontext znamená, že naše sociálnost není dána toliko vztahem určitých konkrétních osob k nám – matky, otce, učitele, přítele, manžely ... Už velmi záhy, ještě v dětství, si začínáme uvědomovat, že se nacházíme také v interakci se **zobecněným druhým**, který je jaksi za tímto konkrétními osobami přítomen jako člověk vůbec, partner všeobecně. Díky tomuto zobecněnému druhému dospíváme k většímu či menšímu odstupu od našich konkrétních vztahů s konkrétními osobami. Jednáme pak s nimi s nadhledem a rozhledem; nejsme konkrétní interakcí zcela a beze zbytku pohlceni, ale více či méně ji přesahujeme. Stejně tak nejsme už ve svém vlastním sebepojětí odkázáni na vztah druhých k nám, ale vytváříme si **zobecněné sebepojětí**, autonomizujeme své vztahy k sobě samotným.

Sebepojětí (autokoncepce) a od něho se odvozující sebeřízení (autoregulace) patří mezi základní témata vztahu jedince k sobě samému. Skládá se z určitých komponent, které spolu úzce souvisí, propojují se navzájem, jedna přechází v druhou. Tyto komponenty tvoří sebepoznání, sebecit a sebehodnocení.

- **Sebepoznání:** Týká se poznatků o svých vlastnostech, schopnostech, předpokladech dosáhnout v určité situaci lepšího či horšího výkonu; poznatků o své vybavenosti pro zodpovědné převzetí určitých povinností a závazků atd.
- **Sebecit:** Týká se pocitů, které má jedinec ze sebe sama, a citů, které k sobě samotnému chová; viz např. pocit roztrpčenosti či hanby nebo zklamání ze sebe sama a svého chování, nebo naopak pocit sebeobdivu, hrdosti na sebe sama apod. Důležité jsou city sebedůvěry, sebejistoty, sebeúcty, které jedinec chce prožívat, a když nemůže, tak trpí. Na úrovni sebecitu se ukazuje, že vztah osobnosti k sobě samotné se neodehrává jenom v podobě konstatování, že „jsem takový a takový, že mám ty či ony vlastnosti“. Podobná zjištění jsou téměř vždy provázena city, mnohdy dokonce silnými citovými vzrušeními, od nadšení, že „jsem dobrý, dokážu to“, až po zoufalství, protože „musím to vzdát, nejsem na to dost dobrý“. Vztah jedince k sobě samému je vesměs více či méně citově angažovaný, přičemž tato citová angažovanost může působit jak aktivizačně, tak i – v negativním případě – dezaktivizačně, demoralizačně.
- **Sebehodnocení:** Týká se názorů a soudů o sobě samotném na pozadí určitého ideálu, na základě porovnávání s druhými osobami, anebo vzhledem k určité normě. Souvisí s odpověďmi na otázky „jsem takový, jaký bych chtěl být (měl být)“? „projevují se tak, jak bych si přál“? apod. Na úrovni sebehodnocení se ukazuje, že vztah osobnosti k sobě samotné není jenom konstatující a citově

vítězství a úspěších, které jsou mu v realitě nedostupné), nebo se oddává netečnosti, kterou je jakoby obrněn. Může ovšem docházet i k reálnému útěku – viz záškoláctví, útěky z domova.

- **zlehčování, bagatelizace neúspěchů snižujících hodnotu vlastního já, svalování viny na jiné** apod. Často se setkáváme s tím, že neúspěšní žáci ironizují školu, učivo a učitele; namlouvají si, že „stejně to k ničemu není, beztak mne to nebaví, učit se mi nechce“. Tím na jedné straně podstatně zlehčují bolestivý dopad neúspěchů, brání se ponižení a zahabení, uchovávají si sebejistotu a sebehodnotu („jsem přece jen schopný, vůbec nejsem hloupý, prostě se jenom nechci učit“). Současně si tím ale zhoršují vyhlídku na zlepšení – vzniká tak další podmínka pro ještě pronikavější zhoršení. Obvyklé je také svalování viny a zodpovědnosti za neúspěch na učitele, „který si na mne zasedl“, na spolužáky, „kteří se umějí vličit, aby se jim nadřezovalo“. I tento mechanismus, kromě toho, že činí nepříznivou situaci únosnější, napomáhá dalšímu zhoršování a navíc vytváří zvýšené nebezpečí konfliktů s učiteli.

- **hledání příležitosti ke kompenzačním, náhradním aktivitám, přinášeji- cím vytoužené pocity sebeuspokojení.** Pokud jde o aktivity sociálně hodnotné, problém tím může být uspokojivě vyřešen. Např. žák školsky neúspěšný se intenzivně věnuje rybaření. Postupně se zajímá hlouběji o život ryb, ochranu vodních toků; navazuje hodnotné mimoškolní kontakty. Této jeho aktivity může posléze využít učitel biologie. Bohužel se ale mnohdy stává, že kompenzační aktivity jdou negativním směrem, proti škole. Kompenzace je třeba hledána např. v okázale demonstrováném tzv. „hrdinství před partou“. Tím je navozen velmi nebezpečný směr sebezahodnocování jedince.

- **agrese, kdy jedinec útočí na ty, kteří jej v jeho potřebě sebeucty a sebezrozvoje omezují, nebo na náhradní/zástupné objekty (tzn. osoby, vůči nimž a na nichž si může své strádání odreagovat, které mohou plnit roli tzv. „obětních beránců“).**

Toto vše jen podtrhuje závažnost konstatování, že **uchování hodnoty vlastního já je pro děti a mládež často klíčovou potřebou**. Proto musí učitel s maximální pozorností předcházet situacím, kdy je žák určitými okolnostmi (školními neúspěchy) dlouhodobě dováděn k pocitu vlastní omezenosti a méněcennosti, kdy ziráčí nutnou míru sebejistoty a sebedůvěry. Pozitivně vyjádřeno, v souvislosti s využitím a vytvářením vnitřních podmínek úspěšného učení žáků je třeba všestranně v nich podporovat **rozvoj učební kompetence**, posilující jejich sebehodnocení. Učební kompetence pozůstává ze dvou základních složek:

- **soubor vědomostí a dovedností**, potřebných ke zvládnutí požadavku, vyřešení úkolu apod.;
- **sebedůvěra a sebejistota**, dovolující žákovi bez zábran a rozporů uplatňovat své dovednosti, schopnosti, vědomosti a další předpoklady.

angažovaný, ale že také může ústít v závěry a rozhodnutí, přímo vybízející ke změně sebe sama, k práci na sobě. Východiskem bývá hodnotící konstatování nesouladu mezi tím, jaký jsem, jak se sám sobě jevím – tzv. **reálným já**, a mezi tím, jaký bych chtěl být – tzv. **ideálním já**. Hodnotící konstatování tohoto nesouladu (často výrazně citově prožívaného) může vyústit v rozhodnutí přiblížit se ideálu: jedinec pak vynakládá úsilí, aby se změnil, zlepšil. Překonává sám sebe, pracuje na sobě. Z úspěchů, kterých v tomto směru dosahuje (zpravidla za nezbytné pomoci okolí – rodičů, učitelů), se rodí jeho sebeucta, sebejistota. Tento typ úsilí je významným zdrojem **sebeřízení** (autoregulace) osobnosti k jejímu rozvoji; bývá i významnou vnitřní podmínkou učení.

K tomuto pozitivnímu vyústění hodnotícího konstatování nesouladu mezi reálným a ideálním „já“ ovšem nedochází vždycky. Časté jsou případy, kdy jedinec o svém ideálním já jenom sní, ale nesnaží se je realizovat. V tom případě stagnuje, Jiný, ještě problematičtější je případ, kdy **jedinec je nesouladem deprimován**, případně až traumatizován do té míry, že nabývá k sobě (k „takovému, jaký jsem“) vysloveně negativního vztahu: sám sebou opovrhuje, zoufá si sám nad sebou, proťže nedokáže být jiný. Podobné stavy mohou vést k vážnému narušení osobnosti, která už nejenom stagnuje, ale je rozvrácena hlubokými vnitřními krizemi. S případy tohoto typu se mnohdy setkáváme i ve škole. Citlivější nebo citlivější žák si velmi zakládá na tom, že dosahuje ve škole výsledků určité úrovně; z opakovaných nedodržení (např. v období přechodu na druhý stupeň základní školy nebo na školu střední) vyvozuje závěr, že neumí být jiný než špatný, daleko horší, než jaký by měl být, aby si mohl sám sebe vážít. Tento závěr, k němuž jej může dovést i psychologická necitlivost a nevšímavost učitele, má mnohdy katastrofální důsledky učební, ale i kázeňské a psychohygienické.

Je tedy nanejvýš žádoucí, aby učitelé neztráceli ze zřetele, že pro mnohé žáky – hlavně ty citlivější, citlivější a přitom opakovaně neúspěšné – je nesmírně těžké srovnat se s odhalením, že „nejsem schopný“, „nedosahuji úrovně těch druhých“, „nemám šanci se prosadit“. Toto „odhalení“ navozují někteří učitelé ve svých žácích sice nezáměrně, mimoděk, což ale nemění nic na věci, že vzniklo-li jednou, působí velice negativně. Působí totiž proti **uspokojování jedné z vůbec nejsilnějších potřeb – potřeby sebeucty, sebejistoty, sebedůvěry**. A tam, kde není tato potřeba uspokojována (kde dochází k její frustraci), tam se jedinec rozličnými psychologickými mechanismy brání. Často i způsobu, které učební krizi prohloubí. Hovoříme o tzv. **psychických mechanismech obrany já**. Patří sem zejména:

- **útěk** – může to být útěk do lhostejnosti a apatie, fantazijního snění. V tomto případě žák, zraněný ve své sebehodnotě, zůstává fyzicky přítomen, ale ve skutečnosti jako by zde nebyl. Sní o něčem jiném (třeba o svých fantazijních

3.4.2 Právě já a jeho aktualizace

Slovy „právě já“ označujeme vnitřní základ sebe sama, vnitřní zdroj naší individuální jedinečnosti, která se chce projevit, rozvinout v bohatství svých růstových potencialit, uplatnit se a vydat plody.

Ve svém pravém já jsme tím, kým jsme, a nikým jiným, nezaměnitelní, originální, neopakovatelní. Nad svým pravým já nemusíme přemýšlet a mnohdy se ani přemýšlení nad ním příliš nedaří. Přesto však je v nás stále přítomno, je všude tam, kde jsme my, jsme to my. Přicházejí ovšem chvíle, životní události či etapy životní cesty, kdy nám to nedá a musíme se sami sebou jakožto já zabývat: uchopujeme pak své já v myšlenkách, představách, předsevzetích, aktech své vůle. A mnohdy přitom zjistíme, že ač je nám naše já tak niterně důvěrné, přesto je ve své pravé podobě současně i záhadou a problémem, je něčím, co je dáno, a současně je i náročným úkolem. Každý se někdy ocitl ve viru problémů se svým já; pod záhlavím poznej sebe sama se stal tento vír problémů závažným filozofickým tématem; v psychologii se s ním setkáváme pod označením „psychologie jáství“. V následujícím textu osvětlíme podstatu pravého já a problémy, které s jeho výkladem souvisí, připomenutím ponětů z díla C. R. Rogerse a E. Fromma.

Pohled Rogersův

Podle C. R. Rogerse (1902–1987), předního reprezentanta jednoho z profilujících proudů současné psychologie – psychologie humanistické, je naše právě já v podstatě nositelem klíčové tendence, která je nám všem vlastní (a nejen nám lidem, ale všemu živému); Rogers ji označuje termínem **cílené směřování života**, nebo též **aktualizační tendence**. Charakterizuje ji následující úvahou:

„V každém organismu na libovolné úrovni vývoje je skryto neustálé směřování k tvořivěmu naplnění bytostné vlastní možnosti. Také v lidech je přítomna tendence k všestrannějšímu a plnějšímu rozvoji. Nejčastěji se v této souvislosti používá termín **aktualizační tendence**. Aktualizační tendence může být pochopitelně mařena či deformována, avšak není možné ji zničit, aniž bychom s ní nezničili celý organismus. Vzpomínám si, že když jsem byl ještě malý kluk, skladovali jsme brambory na zimu v koši, umístěném ve sklepech několik stop pod okénkem. Přestože zde panovaly pro brambory nepříznivé podmínky, začaly z brambor rašit mrtvolně bílé klíčky nepodobné zdravě zeleným výhonkům, které vyháňaly, když jsme je na jaře vsadili do země. Tyto žalostné klíčky vyrostly až do výšky jednoho metru a dosáhly vzdáleného světla okénka. Svým bizarním, marným růstem jsou tyto bramborové výhonky jakýmsi zoufalým vyjádřením cíleného směřování, jež zde popisují. Nikdy se z nich nestanou rostliny, nikdy nedozrají a nenaplní své skutečné možnosti. Přesto se o to zoufale snaží i v těch nejnepríznivějších podmínkách. Při svých setkáních s klienty, jejichž životy byly v troskách, při práci s muži a ženami

v pokojích pro ležící pacienti si na tyto bramborové klíčky často vzpomenu. Podmínky, ve kterých títo lidé vyrostli, byly tak nepříznivé, že se mi jejich životy často zdály abnormální a znetvořené, stěží lidské. Nacházel jsem v nich však cílené směřování, jemuž jsem mohl důvěřovat. Vodítkem, jak porozumět jejich chování, je snaha těchto lidí vedená cestami, které oni sami vidí jako jediné možné, snaha přiblížit se vývoji, přiblížit se vznikání... Tato mocná tvořivá tendence je základním východiskem přístupu zaměřeného na člověka.“ (Rogers, 1998, s. 108n.)

Ač je tato tendence k cílenému směřování života všeobecná, nachází nicméně u člověka své jedinečné vyjádření; a to souvisí s jeho pravým já: člověk se chápe svého cíleného životního směřování jako svého úkolu, jako svého závazku. A to jak vůči sobě samému, tak vůči druhým lidem. Cílené směřování není jenom prostý růst, kterému se daří či nedaří, ale je to zadání, kterému je třeba se věnovat, o které je třeba pečovat – s nímž je třeba spojovat vnitřní úsilí i vzájemnou pomoc.

Člověk je bytostí, která se svým „já“ jakožto já sama ujímá díla svého růstu. Jde mu o svou sebeaktualizaci.

Pohlédneme-li ovšem na to, co bylo právě řečeno, kritickým okem, uvědomíme si, že sebeaktualizace vesměs naráží na potíže, dokonce může i zcela ztroskotat, jsou-li okolnosti zvláště nepříznivé – a to především okolnosti mezilidské, sociální. K ohrožení (či ztroskotání) sebeaktualizace dochází zejména tehdy, když sociální okolí jedince vystupuje vůči němu s nároky, které jej nutí, aby se na úkor svých aktualizačních projevů stylizoval. V jednoduché zkratce to lze vyjádřit tak, že namísto abych se projevovat především růstově, se tlakem okolností projevuji především adaptačně (tak abych se líbil, abych vyhověl představám, které si o mně dělají druzí v zájmu svých záměrů se mnou, ke svému uspokojení, byť to údajně mělo být k dobru mému).

Rogers používá pojmu **fasády**: své právě já jedinec zamlčuje a staví před ně fasády, které mu zaručují oblibu, úspěch, kariéru, vřídlost, pokoj, přežití apod. Za těmito fasádami jedinec postléze ztrácí ponětí o tendencích svého pravého já (sebeaktualizačních tendencích) a vybudované stylizace/fasády mylně za své já považuje. Rogers v této souvislosti používá další důležitý termín, a sice **inkongruence (nesoulad)**. Jde o nesoulad mezi aktualizační potřebou, kterou se chce projevovat naše právě já ve svém, jemu vlastním rozvoji, a sebepojetím, které je na nás vynuceno, kterému jsme podlehli, které spočívá v budování fasád právě na úkor sebeaktualizace.

Právě já ovšem nelze jen tak jednoduše sprovodit ze světa. Je to s ním podobně jako u příkladu s brambory, klíčovými v polotmě sklepa (viz výše): projevuje se znetvořeně, možná odpudivě, ruší své okolí čím dál tím víc. Nemá-li dojít k závaž-

stát se vážným nebezpečím pro budoucnost člověka; hrozí, že člověka ovládnou jeho produkty natolik, že ztratí nadhled a přestane je kontrolovat, nebude schopen podřizovat je lidským účelům.

V této souvislosti věnuje Fromm zvláštní pozornost indukovaní tendencí v lidech orientovat se na **hodnoty vlastněné na úkor hodnot bytí** – hovoří o dilematu mít nebo být. Rozumíme tomu tak, že nabývat věci se stává základním způsobem legitimování hodnoty a významu člověka: podle toho, jaké má přijmy, jakým jezdí autem, jaké značkové oblečení si pořizuje, v jakých obchodech nakupuje, se odvozuje pohled druhých na něho a pohled jeho samého na sebe – jeho status, společenská moc, prestiž. Podle toho se odvozuji jeho styky, které vesměs přímo či nepřímo zase slouží zmnožování toho, co má, čím disponuje. Tedy věci, které si člověk pořizuje, zde nejsou jen proto, resp. zde nejsou primárně proto, aby sloužily svému pravému účelu, ale především proto, aby jimi vykazoval, kým je (Fromm, 1994).

Oproti tomu hodnoty bytí orientují člověka na jeho seberealizaci, seaktualizaci. To znamená, že ve svém opravdovém já jsem tím, kým jsem, především svým růstem: růstem svých morálních a vzdělanostních kvalit; hloubkou své reflexe nad světem a místem i úkoly člověka v něm; aktualizovaným potenciálem své tvořivosti; objímající přesvědčivostí své lásky k člověku/lidem; odvahou projevit solidaritu, být oporou těch, kteří jsou pro nepochopené kvality svého lidství či nejtrůznější handicapy ohroženi a pronásledováni atd.

Orientace na vlastněné/„na mít“ hrozí hodnoty bytí odsoudit k zapomenutí, vytlačovat na okraj zájmu (marginalizovat), případně je zpochybňovat a diskriminovat. Výstižně to vyjadřují slova známé písně: „Štěstí je krásná, přepychová věc, ale prachy si za ně nekoupíš.“

Orientace na „mít“ na úkor orientace na hodnoty bytí je jednou ze základních forem **odcizení** člověka sobě samému, svému opravdovému já. Odcizený člověk žije především tím, co má a čeho by se ještě navíc chtěl vlastnický zmocňovat, není už člověkem úplným, projevujícím plnost vlastností své osobnosti, ale je jenom člověkem částečným, odvozuji se a odvozovaným ne už od potencialit svého hodnotného růstu, ale omezeným daností svého vlastnění. Odcizenost, omezenost či částečnost představují určité druhy tísně, psychologického strádání, které dnes postihuje značné množství lidí – a to právě a především v tzv. nejrozvinutějších zemích. **Hlávost** či nesnesitelnost tohoto specifického, tzv. existenciálního strádání nutí strádajícího člověka k různým formám úniku.

Fromm rozlišuje čtyři základní formy tohoto úniku, kterým odpovídají čtyři druhy narušeného charakteru.

ným poruchám ve vývoji osobnosti, je třeba koncentrovat pomoci, jejímž cílem je umožnit jedinci stav **kongruence** – tzn. souladu mezi seaktualizační potřebou a životními, především sociálními možnostmi a projevy jedince. Znamená to odbourávat ochranné a stylizující fasády a dávat šance projevům seaktualizace, tedy vyjádření pravého já. Hlavním činitelem je zážitek nepodmíněné akceptace, tzn. přijetí jedince takového, jaký je. (Podrobněji k Rogersovu pojetí člověka, poruch jeho vývoji a jejich léčbě vytvářením podmínek zdravé seaktualizace viz např. Vymětal, Rezková, 2001.)

Otázky, případně pochyby vůči tomuto přístupu jsou samozřejmě nasnadě: vždyť je přece nezbytné, aby dítě/dospívající se podřídili přáním rodičů, kteří v o životě daleko víc a kterým na nich záleží; vždyť je třeba, aby žák plnil úkoly, které mu učitel zadává, má-li uspět, dosáhnout výsledků, které mu otevřou možnosti uplatnění; vždyť existují i vážné přestupky, proti kterým je třeba rázně a direktivně zakročit, za které je třeba trestat apod. Těmto námitkám lze čelit zejména apelováním, že stále, v každé situaci (pedagogické, terapeutické, převýchovné...) musíme mít na zřeteli, že náš partner (dítě, dospívající, žák, student, chovanec) žije potřebou svého růstu, svého sebezvoje a že tato potřeba – být se projevovала jakoliv narušené, svizelné, ba odpudivé – má být uchována, povzbuzena, projasněna a zušlechtěna. V tom, aby se tak dělo, je základní služba člověka pedagoga a pedagog je povolán, aby patřil mezi její hlavní aktéry.

Přínosy Frommův

Uplatňování sociálněpsychologických zřetelů v přístupu k pravému já doznává důležitý posun v díle jednoho z nejvlivnějších psychologicky orientovaných myslitelů 20. století – Ericha Fromma (1900–1980). Tento posun lze charakterizovat tak, že nelze porozumět lidskému já, pokud vidíme jedince převážně jen v jeho bezprostředních osobních vztazích: v rodině, ve škole, v zaměstnání... Je naprosto nezbytné vzít v úvahu také působící činitele širšího kulturního, ekonomického a politického uspořádání společnosti. V těchto činitelích se totiž ve větší či menší míře vždycky uplatňují síly, které lidský život **stereotypizují**, tzn. vpravují do určitých schémat, která jsou jeho pravému já nepřátelská, která jeho vývoji a uplatnění brání.

Zcela evidentní je to v totalitních systémech, kde jedinec je zcela podroben ideologiím uniformity lidí jako součástek společenského soustrojí; něco jako seaktualizace se stává zpravidla deviací, která je buď marginalizována jako podivinství, nebo stigmatizována jako škůdcovství, či dokonce perzekuována jako protispoločenské nebezpečí. Ale i ve společnostech demokratického a liberálního kapitalistického uspořádání dnešní doby jsou – byť v jiné podobě – četná a zásadní nebezpečí taktéž patrná. Byrokratické, automatizace a kybernetizace nesou s sebou odlišující problémy, které – nejsou-li zaznamenávány a řešeny – hrozí

SHRNUTÍ HLAVNÍCH POZNATKŮ I. ČÁSTI KNIHY

Klíčovým pojmem první části této knihy je pojem **sociální souvislosti života**.

- 1) Jejich skladbu tvoří **druzí lidé**. A to jako jednotlivé osoby, s nimiž jedinec vstupuje do styku, s nimiž je v bezprostředním osobním vztahu, s nimiž komunikuje tváří v tvář. Druzí lidé ale nevystupují vždy a jenom jako jednotlivci – vytváří různé pospolitosti, nejčastěji označované jako sociální skupiny. Do nich jsme začleněni, tvoříme jejich součást; v nich zaujímáme určité postavení a realizujeme určitou sociální roli. Konečně, druzí lidé se mnohdy stávají součástí davových a masových hnutí, která je strhávají svou živelností.
- 2) Sociální souvislosti života tvoří společenské, hospodářské a politické **poměry, ve kterých jedinec žije**, které na něho doléhají, s nimiž se vyrovnává; podléhá jim, nebo se snaží nějak je svou vlastní aktivitou ovlivnit.
- 3) Další součástí sociálních souvislostí života tvoří **kultura**, zakládající určitý sdílený řád, kterým se lidé řídí a který vytváří jejich druhou, naučenou přírodnost; resp. systém zvnitřněných regulativů myšlení a jednání jednotlivců, přimaležujících k dané kultuře. Kultura není něčím, co existuje jenom mimo obě složky předchozí nebo vedle nich: kultura je prostupuje, ovlivňuje, spoluvytváří – a vtiskuje jim svou pečeť.
- 4) Konečně čtvrtou součástí sociálních souvislostí života tvoří **působení médií** – inovativě médií masové komunikace, která stále více ovlivňuje náš život. Skrze působení médií vstupuje do našich životů globální rozměr; stáváme se účastnými dějů, daleko přesahujících individuální rozměr života; díky nim si stále více uvědomujeme, že nejsme jenom lidé, ale také lidstvo a že nežijeme jenom na konkrétním místě, ale že jsme také obyvateli země a součástí kosmu.

Sociální souvislosti života na nás svou bohatě členěnou skladbou působí. Abychom si tohoto působení dobře porozuměli, musíme brát v úvahu, že:

Působení čímtelé neexistují jenom ve své vnější reálné podobě, ale také v přetvořené (transformaci) ve svěbytné **psychické jevy** – představy či zvnitřněné pohnutky a záhady, kterými se řídíme. Svět druhých lidí, poměrů, kultury, není

- 1) **masochizmus**: Člověk pasivně a podrobně akceptuje, že je jenom kolečkem v soukolí, že je odněkud ovládan, že jej mají v moci nekontrolovatelné síly, které nezná a vůči kterým nemá šanci. Masochizmus znamená, že tyto újmy v poslední době prožívám s uspokojením – poddávám se bezmoci, manipulaci, závislosti.
 - 2) **sadizmus**: Člověk inklinuje podrobovat si druhé, manipulovat s nimi, využívat jejich. Sadizmus zde znamená, že odcizenost a rezignace na hodnoty opravdového já jsou deformovaně kompenzovány ujišťováním se o vlastní převaze na úkor druhého člověka.
 - 3) **destrukce, ničivost**: Člověk inklinuje škodit světu a ničit jej; je nepřátelský vůči okolí, které jej okrádá o hodnoty sebe sama – svého pravého já, které namísto hodnot sebeaktualizujícího růstu mu podkládá náhražky, činící jeho život neúplným, plynkým a nedůstojným.
 - 4) **zautomatizovaná konformita**: Člověk inklinuje k tomu fungovat, jak se žádá, nevybočovat a nestarat se, protože to není třeba, když vše funguje a já sám jsem v tomto fungování dobře nastaveným článkem.
- Tyto orientace jsou ve svých důsledcích **neproduktivní**. Neproduktivnost je narušenost, a to v tom smyslu, že paralyzuje odhodlání jedince čelit okolnostem a poměrům produkujícím odcizenost částčného člověka. Proti tomu se staví **orientace produktivní**, jejímž základem je **láska**: láska k přírodě v její kráse a regeneraci, láska k lidem v jejich růstu a zodpovědnosti. Láska povznáší člověka k tvořivosti, uvolňuje síly obnovy přírody a blízkosti člověka k člověku. (Fromm, 1997)